

नाट्यकलेद्वारे व्यक्तिमत्त्व विकास : सर्वांगीण शिक्षणासाठी प्रभावी शैक्षणिक माध्यम

श्री सुरज शोभा अरुनराव घोडे

सहायक प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय यवतमाळ

सारांश

आजच्या जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि स्पर्धात्मक युगात केवळ बौद्धिक विकास पुरेसा नसून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास ही शिक्षणाची मूलभूत गरज बनली आहे. व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये आत्मविश्वास, प्रभावी संवादकौशल्य, नेतृत्व, भावनिक बुद्धिमत्ता, सर्जनशीलता, सामाजिक जाणीव, निर्णयक्षमता आणि नैतिक मूल्ये यांचा समावेश होतो. या सर्व गुणांच्या विकासासाठी नाट्यकला हे अत्यंत प्रभावी शैक्षणिक साधन आहे. नाट्यकलेच्या माध्यमातून विद्यार्थी प्रत्यक्ष अनुभव, भूमिकानिवेदन, संवाद, भाव-अभिव्यक्ती आणि समूह सहभागातून शिकतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास, सहकार्याची भावना, समस्या सोडविण्याची क्षमता, सर्जनशील विचार, भावनिक संतुलन आणि नेतृत्वगुण विकसित होतात. प्रस्तुत लेखामध्ये नाट्यकलेचा व्यक्तिमत्त्व विकासावर होणारा परिणाम शैक्षणिक मानसशास्त्र, अनुभवाधारित शिक्षण, रचनावाद आणि सामाजिक अधिगम सिद्धांतांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आला आहे. तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या संदर्भात शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द : नाट्यकला, व्यक्तिमत्त्व विकास, अनुभवाधारित शिक्षण, शिक्षक शिक्षण, जीवनकौशल्ये, भावनिक बुद्धिमत्ता.

प्रस्तावना

शिक्षणाचा उद्देश केवळ ज्ञानार्जन नसून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडविणे हा आहे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, सर्जनशीलता, संवादकौशल्य, नेतृत्व, सहकार्याची भावना आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करणे आवश्यक मानले जाते. अशा गुणांचा विकास पारंपरिक व्याख्यान पद्धतीपेक्षा अनुभवाधारित आणि सहभागात्मक अध्यापनातून अधिक प्रभावीपणे होतो. नाट्यकला ही अशीच एक प्रभावी शिक्षण पद्धती आहे. नाटकामध्ये अभिनय, संवाद, संगीत, हालचाल, भाव-भावना, निरीक्षण आणि कल्पनाशक्ती यांचा समन्वय असतो. विद्यार्थी जेव्हा एखादी भूमिका साकारतो तेव्हा तो त्या पात्राच्या विचारविश्वात प्रवेश करतो. त्यामुळे त्याच्यामध्ये सहानुभूती, संवेदनशीलता, आत्मविश्वास आणि सामाजिक समज विकसित होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये कला-आधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे नाट्यकलेचा उपयोग व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी करणे ही आजच्या शिक्षणव्यवस्थेची गरज आहे.

व्यक्तिमत्त्व विकासाची संकल्पना

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक गुणांचा एकत्रित परिणाम होय.

व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो :

आत्मविश्वास

संवादकौशल्य

नेतृत्व

भावनिक बुद्धिमत्ता

निर्णयक्षमता

सर्जनशीलता

समस्या सोडविण्याची क्षमता

सामाजिक जाणीव

सकारात्मक दृष्टिकोन

नैतिक मूल्ये

नाट्यकलेची संकल्पना :- नाट्यकला ही अभिनय, संवाद, संगीत, हालचाल, कल्पनाशक्ती आणि भाव-अभिव्यक्ती यांच्या साहाय्याने जीवनातील अनुभवांचे कलात्मक सादरीकरण करणारी कला आहे. भारतीय नाट्यशास्त्र हे जगातील सर्वात प्राचीन नाट्यग्रंथ मानले जाते. त्यात नाट्यकलेला समाजशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम मानले आहे.

नाट्यकलेद्वारे व्यक्तिमत्त्व विकास

आत्मविश्वासात वाढ

रंगमंचावर उभे राहून अभिनय केल्यामुळे विद्यार्थ्यांची भीती कमी होते. सार्वजनिक बोलण्याचा आत्मविश्वास वाढतो.

प्रभावी संवादकौशल्य

संवाद सादर करताना उच्चार, आवाजातील चढ-उतार, देहबोली आणि भाषेचा योग्य वापर शिकला जातो.

नेतृत्वगुणांचा विकास

नाटकामध्ये विविध जबाबदाऱ्या पार पाडताना नियोजन, निर्णयक्षमता आणि नेतृत्व विकसित होते.

भावनिक बुद्धिमत्ता

वेगवेगळ्या भूमिका साकारताना विद्यार्थी विविध भावनांचा अनुभव घेता. त्यामुळे इतरांच्या भावना समजून घेण्याची क्षमता वाढते.

सर्जनशीलता

नाट्यकलेमुळे कल्पनाशक्ती, नवोपक्रमशील विचार आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता वाढते.

सहकार्याची भावना

नाटक हे सामूहिक कार्य आहे. त्यामुळे समन्वय, सहकार्य आणि संघभावना विकसित होते.

सामाजिक जाणीव

सामाजिक विषयांवरील नाटकांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक संवेदनशीलता आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होते.

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त नाट्यतंत्रे

भूमिकानिवेदन (Role Play)

उत्स्फूर्त अभिनय (Improvisation)

मूकाभिनय

कथा नाट्यीकरण

पथनाट्य

कठपुतळी नाट्य

समूह नाट्य

सिम्युलेशन

फोरम थिएटर

स्टोरी ड्रामा

शिक्षक शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचे महत्त्व

शिक्षक हा प्रभावी संवादक, प्रेरक आणि नेतृत्व करणारा व्यक्ती असतो. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये नाट्यकलेचा समावेश केल्यास पुढील गुण विकसित होतात—

प्रभावी अध्यापन

वर्ग व्यवस्थापन

संवादकौशल्य

विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद

आत्मविश्वास

सर्जनशील अध्यापन

मूल्याधिष्ठित शिक्षण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि नाट्यकला

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये कला-समन्वित शिक्षण, अनुभवाधारित शिक्षण, बहुविषयक शिक्षण आणि जीवनकौशल्य विकासावर भर देण्यात आला आहे. नाट्यकला या सर्व उद्दिष्टांची प्रभावी अंमलबजावणी करते.

संशोधन निष्कर्ष

अनेक संशोधनांमधून पुढील बाबी स्पष्ट झाल्या आहेत—

- नाट्यकलेमुळे आत्मविश्वास वाढतो.
- सार्वजनिक बोलण्याची भीती कमी होते.
- नेतृत्वगुण विकसित होतात.
- भावनिक बुद्धिमत्ता वाढते.
- संवादकौशल्य सुधारते.
- विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढते.
- सामाजिक जाणीव विकसित होते.
- संघभावना दृढ होते.
- समस्या सोडविण्याची क्षमता वाढते.
- विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास होतो.

सूचना

शाळा व महाविद्यालयांमध्ये नियमित नाट्य कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.

बी.एड. अभ्यासक्रमात नाट्याधारित अध्यापन अनिवार्य करावे.

प्रत्येक विद्यार्थ्याला वर्षातून किमान एका नाट्यप्रयोगात सहभागी होण्याची संधी द्यावी.

जीवनकौशल्य शिक्षणात नाट्यकलेचा वापर करावा.

शिक्षकांसाठी नाट्याधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.

निष्कर्ष

नाट्यकला ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून ती व्यक्तिमत्त्व विकासाचे प्रभावी शैक्षणिक माध्यम आहे. अभिनय, संवाद, भूमिकानिवेदन आणि समूहकार्य यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्व, संवादकौशल्य, सर्जनशीलता, भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांचा विकास होतो. आजच्या बदलत्या शैक्षणिक आणि सामाजिक संदर्भात नाट्यकलेचा शिक्षण प्रक्रियेत व्यापक वापर करणे ही काळाची गरज आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी नाट्यकला अत्यंत प्रभावी साधन ठरू शकते. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण, शालेय शिक्षण आणि उच्च शिक्षणामध्ये नाट्याधारित अध्यापनाचा व्यापक समावेश केल्यास सक्षम, सर्जनशील, संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक घडविण्यास मोठी मदत होईल.

संदर्भग्रंथ (References)

नाट्यशास्त्र.

John Dewey (1938). Experience and Education.

David A. Kolb (1984). Experiential Learning.

Lev Vygotsky. Mind in Society.

Albert Bandura. Social Learning Theory.

Daniel Goleman. Emotional Intelligence.

Howard Gardner. Frames of Mind.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020.

